

Recenzió

Rainer M. János

Mozgó Világ

<http://www.mozgovilag.hu/2005/06/12rainer.htm>

2005. június

A Kornai-rendszer kritikai (ön)életrajza

Rendhagyó önéletrajza előszavában Kornai János, a rendszerleíró és -elemző, a matematikai apparátussal dolgozó közgazdász a mindehhez szükséges világossággal, pontosan meghatározza, miről szól a könyv. „Elmondom azt, milyennek láttam a munkámat, amikor éppen végeztem, és milyennek látom most, utólag, amikor visszaemlékezéseimet írom. Recenziókra sohasem reagáltam nyilvánosan. Ha ellenvéleménybe ütköztem, aránylag ritkán bocsátkoztam vitába. Most azonban, egyszer és kivételesen, a visszaemlékezések keretében magam is »recenziókat« akartam írni saját munkáimról. - Önéletrajzom alapjában véve időrendben halad, de nem követi szigorúan az események sorrendjét. Nem napló. Mindegyik fejezet egy-egy téma köré csoportosul, legyen az korabeli esemény, valamelyik munkám vagy életem egyik helyzete. A fejezetek címében jelölöm is, hogy milyen időszakot fognak át. Ezek az időszakok [...] egymásba tolódhatnak, lehetnek közöttük átfedések, ha a témák tárgyalása ezt kívánja." (1314. o.) Majd kissé később: „Írásom egy memoár és egy esszesorozat ötvözete." (15. o.) Élettörténetét a szerző, kissé eltolva magától, vizsgálat, elemzés tárgyává teszi. Az átélt események csupán az elemzés egyik síkját, nem is feltétlenül a legfontosabbat képezik. Motívumok, impulzusok, érzelmi faktorok rekonstrukciója itt egy *rendszer* megértésére szolgálnak elsősorban. A rendszer: a *munkafolyamat* (a „munkám" szó a fenti rövid idézetben háromszor fordul elő) és az annak eredményeként világra jött *művek* rendszere. Ez a *Kornai-rendszer*.

Az előszó mindezt elsősorban technikai szempontból előlegezi, egyszerűen összefoglalva a rendszer elemzésének indítékait és az alkalmazott módszereket. Tartalmi szempontból egy későbbi szöveghely látszik a legpontosabbnak. Ezt a *Rendhagyó önéletrajznak a Szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan* című, magyarul 1993-ban megjelent nagy műről szóló része tartalmazza *Az összefoglalás szándéka* alcímmel: „Első célom az volt, hogy összefoglaljam saját kutatásaim eredményeit. Évtizedeken át sokféle témával foglalkoztam, új és új kérdésekre próbáltam felelni, szinte végigszágulodtam a közgazdaságtan különböző fejezetein. Ezek az egymástól elkülönülő munkák kölcsönösen kiegészítették egymást, lefedtek egy-egy fontos részterületet. Emellett újra meg újra visszatértem ugyanazokhoz a témákhoz (például a disequilibrium-jelenségekhez), mégpedig - a magam megítélése szerint - egyre kidolgozottabb formában. Talán megkockáztathatnám azt az állítást, hogy a részmunkák sorozatának volt valamilyen »íve«. Most olyan elemzési keretet kívántam kidolgozni, amelyben logikusan elrendezhetők eddigi munkáim egymástól eddig elkülönült részmegállapításai." (339. o.)

Ez az idézet - a munka *címével* együtt, amiről szól - egészen pontosan illik a rendhagyó önéletrajzra is. Hasonlóképpen a hozzá tartozó lábjegyzet, ahol Kornai János - még

mindig a *Szocialista rendszer* megszületéséről - megjegyzi: „Nemcsak korábbi tudományos munkáimat akartam összefoglalni, hanem a közvetlenül megélt tapasztalatokat is.” (Uo. Kiemelés tőlem - R. M. J.) Erre az önéletrajz szempontjából cseppet sem mellékes megállapításra is rímel egy mondat az előszóból: „Tulajdonképpen a tudományos igénnyel írott korábbi munkáimat is tanúvallomásnak szántam, *letűnt korszakokról szóló híradásnak.*” (14. o. Kiemelés tőlem - R. M. J.) A hagyományos vagy inkább hétköznapi értelemben vett önéletrajztól való eloldozódás talán itt ér véget. A munkák és művek konstruálta gondolati út maga a jelen, amikor az egész egy letűnt korszakról szóló tanúságtételbe rendeződik. *Annak idején* persze a darabok egy cseppet sem letűnt korszakkal, annak rendszereivel és problémáival birkózva születtek.

(*Szocialista rendszer*) Kornai János önéletrajza nem annyira a Kornai János nevű emberről szól, vélhetnénk első olvasásra. Inkább Kornai János életre-halálra menő birkózásáról egyetlen (és egy fél, de erről később) életre szóló problémával. A szocialista rendszerről van szó. Az ellenfél felépítésében maga a kihívó is segédkezik. A *Hogyan lettem kommunista?* című fejezet, akárcsak a következő kettő, amely a Szabad Nép szerkesztőségében eltöltött éveket, illetve a kommunista ideológiától, magatartásformától és gondolkodástól való eltávolodást tárgyalja, a könyv leghosszabb, leggazdagabb *személyes* része. A fejezetek alcímében nem szerepelnek a szerző könyvei, tanulmányai, mint később. Persze ha közelebbről vesszük szemügyre, a *Hogyan lettem...* is esszé. (Mellesleg erről a témáról az általam ismert egyik legvilágosabb szöveg - és ezért döbbenetes.) Arról a ma már nehezen érthető kérdésről szól, hogy mi minden vitte Kornait és nemzedéktársait, az 1927-28-29-ben született művelt középosztálybelieket 1945 körül a Magyar Kommunista Párt nevű alakulatba. A motívumok szigorú fogalmi, időrendi lajstromba szedve. A *kommunista* (párthoz tartozó ember) jelensége szépen tipizálva, az egyes típusok ugyanakkor időben egymást követik, egy fejlődés, vagy nevelődési folyamat modelljét alkotják. Táblázatban, grafikonon is elképzelhetően.

Távolság nélkül nem lehetséges elemzés. A tisztánlátáshoz szükséges távot az teremti meg, hogy Kornai János gazdasági rovatvezetőt 1955-ben eltávolítják a kommunista párt központi lapjától - lázadásért, azért, mert látni kezdett. A látás maga is évekig (1953-59) tartó tanulási folyamat, amely során távolság és a perspektíva folyamatosan változik. Végpontja az első mű, mely a könyv rendszerében *munka* eredménye, a *Túlzott központosítás*. Egyben - megint csak, vagy most már inkább maradvány a könyv rendszerében - személyes fordulat, ahogyan a kommunistává válás: „Habozás és kísérletezés nélkül választottam ki kutatási módszereimet. Ennek középpontjában a gazdaságirányítási és tervezési folyamat szereplőinek alapos kikérdezése állt.” (96. o.) A közvetlen tapasztalat, illetve az elvont modellek gyakorlati alkalmazhatósága ismét csak rendszert alkot. Az időpont: 1956. Fontos dátum a magyarországi szocialista rendszer történetében. De a történet már majd egy évtizedes. Kornai Jánossal is történik egy és más. De a legfontosabb: *az ő rendszere*, mely végső viszony a szocialista rendszerhez, a leíró és elemzőé, ekkortájt születik. Számára ettől kezdve egy dolog a fontos, hogy mi a baj a szocialista rendszerrel, hogyan lehet a bajt megérteni és ábrázolni, létezik-e rá orvosság.

(*Száguldás - nemcsak a közgazdaságtanban*) A mozgás, haladás, helyválttatás, az utazás a könyv egyik alapmotívuma. A *Rendhagyó önéletrajz* leírható mozgásformákban. A Kornai-rendszer egyik fő sajátossága, hogy dinamikus; alapvetően egy irányban mozog, de finomabb felbontásban láthatók a trendvonalától való eltérések. Fő mozgásformája a szocialista rendszer problémáinak kritikai vizsgálata. Ezt a könyvben a művek keletkezéstörténete és rövid foglalata írja le, egymás után, a *Túlzott központosítástól* a *Hiányon át a Szocialista rendszerig*. Az utólagos reflexiók, magyarázatok, helyenként korrekciók és önbírálatok teszik egységessé, rajzolják ki útvonalát. Ahogyan Kornai sorban feltérképezi az egyes részterületeket, vissza-visszatér egyes már felderített pontokra, maga a rendszer (a szocialista) is változik. Hazai változatának alapproblémái közül a klasszikus (szovjet-sztálini) változattól való elmozdulás, a reform kerül az első helyre. Ahogy Kornai rendszerében is a *mi (miért, hogyan) van* kérdése mellé emelkedik a *mi (meddig) lehet*. A szocialista rendszer éppen akkorra omlik össze, mire a válaszok a nagy mű rendszerépületébe kerülnek. Nem úgy a probléma: az esemény csupán új perspektívába helyezi, továbbra is meg kell érteni. A Kornai-problémaeltár szubjektív áttekintése rendkívül izgalmas politikai-gazdaságtani utazás önmagában. Az objektum párhuzamos pályájával együtt egy dráma esztétikumát kínálja.

Hasonló intellektuális utazás, ahogyan Kornai autodidakta módon magáévá teszi, alkalmazza és értelmezi a közgazdaságtant, elméleti irányzatait. Az olvasó szerencséjére ezen az úton a szerző tanári kíséretet rendel ki - saját rendszerének pedagógus szektorát. Akit ugyan a szó valódi értelmében tanítani csak határainkon kívül engedtek (kevés kivétellel), de mindig fontosnak érezte, hogy gondolatait minél szélesebb körnek juttassa el. (El tudom képzelni, hogy Kornainak, a matematikai közgazdaságtan művelőjének hiányérzete lehetett, hogy a *Rendhagyó önéletrajz* néhány fejtegetését nem mondhatta el a képletek nyelvén. De ez egy fegyelmezett rendszer, s ha az esszé nyelvén szól, nem keverheti mással.)

Mozgását a nemzetközi közgazdaság- és társadalomtudomány földrajzi és szociális terében leginkább világtasz és egy többdimenziós network-modell (ha van ilyen...) segítségével lehetne követni. De az esszé nyelvén is megvilágító erejű, ahogyan Kornai rámutat az intellektuális és a valóságos geográfiai és társadalmi mozgás szabadságának összefüggésére. Ami - mert így kerek - visszautal a szocialista rendszer alapproblémájára, a szabadsághoz vagy inkább szabadságokhoz való viszonyra.

(*Disequilibrium-jelenségek*) A Kornai-rendszer fundamentumai egyszeri, „életre szóló” döntések voltak. Nagyjából 1959-ben jár a történet, amikor a szerző számba is veszi őket. (143144. o.) Nem akkor döntötte el mindegyiket, sőt meglehet, egyiket sem, hiszen hosszan érlelődő meggyőződések talaján születtek - akkorra álltak össze *rendszerre*. Szakítás a kommunista párttal, Magyarországon maradás, politika helyett élethivatásként tudományos kutatás, szakítás a marxizmussal, a nyugati közgazdászszakmába való integráció - ezek a döntések iránytűként szolgálnak a továbbiakra. Talán hozzá lehetne tenni a rendszerparadigmát mint munkamódszert és a jelenségekhez való viszonyt. Mind, együttesen a (Kornai-)rendszer működőképességét, konzisztenciáját és (ezt félve írom le) egyensúlyát biztosítják. Bár a *Rendhagyó önéletrajz* szemlátomást ezekre a döntésekre

építi konstrukcióját, időről időre tudatosan felfedi az egyensúlytalansági pontokat. Az egyes döntések, illetve a belőlük fakadó következtetések között időnként feszültségek lépnek fel. Belülről fakadók: Kornai nem hitt a szocialista piacgazdaság elméleti lehetőségében sem, mégis sokat foglalkozott az ideális tervezhetőség problémáival. Szövegéből leginkább azt éreztem, hogy a lehetséges matematikai tisztaság esztétikuma tartotta fogva, talán nyugózta le. Külső és belső tényezők kiváltotta feszültségek: ezek gyakran a saját rendszer átláthatóságának kérdését vetik fel. Kornai sokat is foglalkozik a *mit megírni/kimondani és mit nem* dilemmáival, ahogyan nagy választásai ütköznek - nem is egymással, hanem inkább a személyiség emberi magvát képező értékekkel. Végül kizárólag külső tényezők is feszültségeket kelthetnek: a rendőri, munkahelyi zaklatások a hatvanas években, a hazai egyetemi oktatásból való kirekesztettség a hetvenesekben vagy a csábító (munkára csábító, természetesen) ajánlatok, melyek külföldre szóltak, akkor úgy tűnt, végleg.

(*Kritikai-politikai önéletrajz*) Kornai valószínűleg teljeset alkotott volna a gondolati útjának ábrázolásával, gondolatai rekonstrukciójával is. De érdekelt az is, hogy miképpen reagált elemzéseire maga a szocialista rendszer. Ezért utólag szembesítette magát e sajátos „befogadás” akkor nem, ma már ismert háttér-információival. Ehhez történelmi bűvárlatra volt szükség. Felkutatott minden lehetséges dokumentumot, ami róla, de nélküle fogalmazódott. Párt-, akadémiai, titkosszolgálati iratokat; bejutott az Információs Hivatal irattárába, mert tudni akarta: kik miért tartották például hírszerzőnek amerikai kollégáját, s ebből mi következett reá nézve. Szívósság és elegancia: a *Rendhagyó önéletrajz* nem akarja megoldani ebben a rendszerben a szocializmus politikai rendszerének alapkérdéseit. Marad a maga rendszerénél, de azt - mint oly sok mindent - a lehető legalaposabban igyekszik ábrázolni és megérteni.

A hatás, a művek utóélete, a *gondolat* erjesztő, stimuláló *ereje*, ennek irányai és határai - a kérdés amúgy is végigkíséri a könyvet. A megírás egyik legkomolyabb, végső indítékának tűnik. Egyben legnagyobb belső feszültségének. A Kornai-rendszer egyensúlyi törekvése, rendszerjellege határt szabott a hatóerőnek. A tudós nem kívánt beállni a *gyakorló* (bizottságokban javaslatokat megfogalmazó, tanácsokat adó) reformerek közé a hatvanas években és később sem. Miközben gondolatai inspirálóan hatottak azokra, akik beálltak. Nem elegyedett közvetlen beszélgetésbe a másként gondolkodókkal és ellenzékiekkel. Közben a *Hiány* átformálta a létező szocializmusról való gondolkodást, így politikai rést ütött a szocialista rendszer falán. Kornai Jánosnak, a magyar társadalomtudomány világszerte legelismertebb alakjának nem lett volna kötelező ezzel a dilemmával itt szembenéznie. Így is épp eleget tett, mondhatta volna. A könyv visszafogott és derűs személyes rétege sem írta volna elő. Mégis nemcsak szembenézett, de számos ponton rámutatott a kérdés emberi, morális oldalára, személyes dilemmáira és döntései kapcsán nem habozott feltenni a kérdést: *eleget tettem-e?* A közelmúltról, a Kádár-korszakról szóló irodalomra sok jelző illik, a *kritikai* minden bizonnyal az egyik legkézenfekvőbb. Az erkölcsi kérdéseket is a vizsgálódásba vonó, azokat ráadásul önmagán kezdő szerző azonban igen ritka. A *Rendhagyó önéletrajz* közülük való.

(„*Vár a többi munka*”) Ez a könyv utolsó mondata. De mi lesz az? Explicit kifejtését nem találtam, mégis úgy éreztem, mintha ez lenne a könyv egyik tétje. Olyan kérdése, amelynek megválaszolásába a világra érzékenyen figyelő kutató, a fogadtatásra kíváncsian váró szerző mintha be akarná vonni az olvasót. Fentebb egy *és fél* életre szóló probléma megoldásával próbáltam jellemezni a Kornai-rendszert. Vajon az *átmenet*, a mi átmenetünk a szocialista rendszerből a kapitalista rendszerbe, amelynek a rendszerparadigma szerinti jellemzését Kornai János 1989-ben azonnal megkezdte, (önálló? átmeneti?) *rendszer-e*, nagy ábrázolásra való? Egyáltalán, lehetséges-e a modernitás utáni, átmeneti világban nagy rendszerábrázolás, nagy elméleti modell, vagy már csak problémák hálóját az, amiben élünk? Lehet, hogy a kérdést nem így teszi majd fel, de utolsó mondata alapján Kornai Jánosnak biztosan lesznek még válaszai.

Kornai János: A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz. Budapest, 2005, Osiris, 426 oldal + 32 tábla kép, 3980 forint.